

УДК: 81(811.512.154)

Анапияева А. А., филол. илимд. канд., доцент
Абдылдаева А., магистрант
Сыдыкова Ж., магистрант
К. Тыныстанов ат. БИМУ, Кыргызстан

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЗООНИМДЕРДЕН УЮШУЛГАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Кыргыз эли – илгертен эле мал чарбачылыгы менен алектенип, тоо-ташта жашап келишкен көчмөн калк. Демек, тоодо жашаган кыргыз эли жаратылыш менен тыгыз байланышта болуп, жан-жаныбарларды көздүн карегиндей сактап келишкен. Айрым жаныбарларды тотем катары тутушуп, аттарынан атабастан, тергеп да келишкен. Жаныбарлардын ичинен, айрыкча, үй айбандарына байланыштуу аталыштар тилибизде абдан көп. Себеби ар бир жандыктын өзүнө тиешелүү аталышы бар эмеспи. Мына ушул аталыштарды фразеологизмдер менен аташып, кыргыз тилибиздин лексикасы толукталып байып келет. Биздин макалабыз зоонимдер уюштурган фразеологизмдерге арналган. Зоонимдер кыргыз тилибизди байытат. Ал эми кебибизди таасирдүү, образдуу берүүдө, албетте, фразеологизмдер жардамга келет. Зоонимдерге байланышкан туруктуу сөз айкаштары тилибизде абдан кеңири учурайт. Макалада зоонимдер факты-материалдардын негизинде талданып берилип, зоонимдик фразеологизмдер семантикалык жактан топторго бөлүштүрүлдү.

Өзөктүү сөздөр: зоонимдер, фразеологизмдер, көчмөн калк, лингвистика, мал чарбачылыгы, эмоционалдуу, ой, адам турмушу, кубулуш, табият.

Анапияева А. А., канд., филол. наук, доцент
Абдылдаева А., магистрант
Сыдыкова Ж., магистрант
ИГУ им. К. Тыныстанов

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ, ОБРАЗОВАННЫЕ ПРИ ПОМОЩИ ЗООНИМОВ, В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Кыргызский народ - народ, который вел кочевой образ жизни в горных местностях и основным видом деятельности было скотоводство. Кыргызы жили в тесном контакте с природой, животных охраняли как зеницу ока. Некоторые животные обретали статус тотема и их названия не произносились, а переименовывались другими словами или фразами. В нашем языке много названий, особенно домашних животных. Это потому, что у каждого живого существа есть свое имя, свое название. Переименованные названия животных переходили в разряд фразеологизмов, тем самым обогащая словарный запас кыргызского языка. Наша статья не случайно посвящена фразеологизмам, в компоненте которых имеются зоонимы. Зоонимы вносят лепту в обогащение кыргызского языка. Фразеологизмы, безусловно, помогают эффективно и образно передавать наши мысли. Устойчивые словосочетания, с компонентом зоонима, очень распространены в кыргызском языке. В статье анализируются зоонимы на основе фактических материалов. Авторы попытались классифицировать фразеологизмы с компонентом зоонимов в семантические группы.

Ключевые слова: зоонимы, фразеологизмы, кочевой народ, лингвистика, животноводство, эмоциональный, мысль, человеческая жизнь, явление, природа.

Anapiyeva A., Candidate of Philology, Associate Professor
Abdyldaeva A., Master student
Sydykova Zh., Master student

PHRASEOLOGICAL UNITS FORMED USING ZOONYMS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

The Kyrgyz people are a nomadic people who have long been engaged in animal husbandry and lived in the mountains. Therefore, the Kyrgyz living in the mountains lived in close contact with nature and kept animals like the apple of their eye. Some animals were considered totems and were not named. There are many names in our language, especially pets. This is because every living entity has its own name. These names are called phraseologies, and the vocabulary of the Kyrgyz language is replenished. Our article is not accidentally devoted to the phraseology organized by these zoonyms. Zoonyms have enriched our Kyrgyz language. Phraseologisms, of course, help to effectively and figuratively convey our thoughts. Stable phrases related to zoonyms are very common in our language. The article analyzes zoonyms based on factual materials. Even phraseological units are divided into semantic groups.

Key words: *zoonyms, phraseological units, nomadic people, linguistics, animal husbandry, emotional, thought, human life, phenomenon, nature.*

Лингвистикада зооморфия кубулушу деп зоологиялык аталыштардын туунду маанилери (зооним, зоосемизм) эсептелет. **Зоонимдер** (zoon — жаныбар, opum — ысым, ат) — жаныбарларга, айбанаттарга коюлган энчилүү аттар экендиги жалпыбызга маалым. Үй айбандарына энчилеп ат коюу жер-сууну атагандай эле турмуштук зарылчылыктан, практикалык муктаждыктардан улам келип чыгат эмеспи. Адамдын, нерсенин, кубулуштун өзгөчөлүгүн, белгилерин айбандарга байланыштырып айтуу формасы катары колдонулат.

Адам баласынын жашоо-турмушундагы нерселерди образдуу берүүдө зоонимдерге кайрылышы экстралингвистикалык факторлорго түздөн-түз тиешеси бар десек, жаңылышпайбыз. Биринчиден, адамга жана анын ишмердүүлүгүнө карата колдонулган зоологиялык аталыштар жана мүнөздөмөлөр чындыкты психологиялык, эстетикалык жана көркөм туюнтуу каражаты болуп саналат. Экинчиден, зооморфия процессин курчап турган чөйрөнү, көркөм дүйнөнү жана көркөм ой жүгүртүүнү чагылдыруу формасы катары эсептөөгө болот.

Окумуштуу А. Штангл бул маселе боюнча өз оюн төмөнкүчө билдирет: «Люди, обладая абстрактным понятийным мышлением, могут духовно дистанцироваться от самих себя. Другие живые существа этого делать не могут» [Штангл, 1998: 116]. Чындыгында, зооморфизм аркылуу дүйнө тааным аныкталары белгилүү. Эмоционалдуу-маанилүү, башкача айтканда, адамга терең таасир калтырган маалымат эске бекем сакталат деген маалымат теориясын зооморфия кубулушу далилдей алат.

Зооморфия термини кең маанисинде айланадагы буюмдарды, нерселерди, адамдарды жаныбарларга тиешелүү мүнөз, кыймыл-аракет менен сүрөттөө дегенди билдирет.

Табият менен эриш-аркакта жашаган, бай маданиятка ээ кыргыз элинин адабиятында, элдик оозеки чыгармачылыгында, коомдук жана экономикалык жашоосунда айбандардын, айбан культунын өзгөчө бир орду бар десек, жаңылышпайбыз. Көп мезгилдер бою көчмөндүк жашоодо өмүр сүргөн кыргыз эли кыйын табият шарттарында жана жаратылыштагы жаныбарлар менен күн көрүп келишкендиги шексиз.

Адам турмушундагы көптөгөн кыймыл-аракеттер, кубулуштар, нерселер абстрактуу ой жүгүртүү менен өтө тыгыз байланышат. Анын далили катары кыргыз элинин улуттук оюндарын алууга толук негиз бар: *бука тартыш, көк бөрү, ит тартыш, ит урушу, коён тебиш, айгыр-байтал жазасы, ала күчүк, мышык-чычкан,*

жүз тай, котур тайлак, сокур теке, токту сурамай, түлкү тиштемей, түлкү куумай, уюм тууду, улак чабыш, улак тартыш, чөө, эчки чапты, эчки-келин, эшек секиртмей, эшек минди токту сурамай ж.б.

Кептин объектилерин сүрөттөөдө айбандарга кайрылуу – табигый көрүнүш, анткени жаратылышта айбандар гана адам сыяктуу адаттарга, кыймыл-аракетке ээ. Ошондуктан адам кебинде айбандын образын көп колдонот. Зооморфияга кайрылуунун себептерин окумуштуу Ф. И. Буслаев мындайча түшүндүрөт: «К существам одушевленным, к зверям, птицам, гадам, разумеется, еще больше питалось в старину сочувствия, нежели к природе неодушевленный. Одаренные свободным движением и многообразными голосами животные казались человеку как бы сотоварищами и соучастниками одной общей жизни в противоположность царству растительному, в безгласной тишине покоящемуся» [Буслаев, 1992: 319].

Бул ойдун далили катары азыркы мезгилдеги жүргүзүлгөн иликтөөлөрдүн жыйынтыгында, адамдар өздөрүн түлкү, мышык, ит, карышкыр, арстан, аюу, жылан сыяктуу жаныбарларга салыштырып, мүнөздөрүн ушул жаныбарлардын өзгөчөлүгү менен түшүндүрүшкөнүн көрсөтүүгө болот.

Зооморфизмдер жалпы тил системасында белгилик элемент катары (лексикалык бирдик), туунду номинация катары кызмат аткарат жана тилдик эмоционалдык боёкчо болуп саналат.

Тил коомдо пикир алышуунун негизги куралы болсо, эмоцияны ал тажрыйбанын бир бөлүгү катары кароого толук негиз бар [Шаховский, 1987:51]. Мисалы, адамдын акылсыз экенин төмөнкүдөй сөздөр менен туюндурса болот: *акылсыз, кем акыл, түшүнүксүз, мээси жок, кемчонтой* ж.б. Бул парадигмалык катар нейтралдык бирдиктен эмоционалдуулукка көтөрүлгөндүгүн байкайбыз. Бирок акылсыз адам деген түшүнүктү таасирдүү жана эмоционалдуу мүнөздөө үчүн зоонимдик метафоралар колдонулат: *эшек мээ, кой, маймыл болбочу, көк мээ* ж.б.

Бул мисалдарда зоонимдер эмоционалдык маалыматты сөздүн түз маанисинде эмес, өтмө маанисинде туюндуруп тургандыгын көрөбүз.

Кээ бир жаныбарлардын аталышынан тышкары, алардын ар кандай белгилерин (жынысы, жашы, өңү, мүйүзү, куйругун) чагылдырган түрлөрүнүн аталыштары да бир. Бул боюнча окумуштуу А. М. Шербак мындай деп жазат: «Тигил же бул жаныбарлардын бир канча аталышка ээ болушу анын турмуш-тиричиликтеги канчалык деңгээлдеги колдонулушуна же элдин диний көз карашына жараша болот» [Шербак, 1962: 156-157].

Фразеология деген термин грекче *phrasis* (туюнтма) + *logos* (сөз, түшүнүк, илим) деген эки сөздөн алынган. Бул термин лингвистикалык ар түрдүү адабияттарда ар башка маанилерде колдонулат. Маселен, кээ бир эмгектерде фразеологиянын төмөнкү маанилери көрсөтүлөт:

1) лингвистиканын бир бөлүмү – кептин даяр, туруктуу түрмөгүн (мисалы: орусча **спустя рукава**, кыргызча **акыл калчоо**) үйрөтүүчү бөлүм;

2) ошол тилге мүнөздүү болгон кеп түрмөктөрүнүн жыйындысы;

3) мазмунсуз фразалар тизмеги, куру сөз.

Ал эми «Орус тилинин сөздүгүнүн» төрт томдугунда бул терминдин маанилери мындай берилген: 1) Кандайдыр бир тилге тиешелүү болгон кетин жана туюндурманын туруктуу түрмөгүнүн жыйындысы. //Кандайдыр бир жазуучуга, ораторго, адабий багытка, коомдук катмарга же белгилүү бир мезгилдеги топторго тиешелүү болгон туюндурмалардын, стилистикалык түрмөктөрдүн жыйындысы. // Тил илиминин туруктуу сөз айкаштарын изилдеген бөлүмү. 2) Көркөм, өтө эле кооздолгон

туюндурмалар, фразалар [Орус тилинин сөздүгү, 1961: 798]

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди, алардын ичинен жан-жаныбарларга, канаттуу, курт-кумурскалардын аттары катышкан фразеологиялык айкалыштардын семантикасын карап көрөлү. Мында мифологиялык, диндик, фольклордук традициялардан, тотемдик көрүнүштөрдөн улам зоонимдерге байланыштуу сөз айкаштары пайда болгондугун байкоого болот. Зоонимдер катышкан фразеологизмдерден адамдардын сырткы, ички туюмдары, мүнөздөрү жана мамилелерин билсек болот. «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүн» (1980) пайдалануу менен зоонимдер катышкан фразеологизмдер табылды. Андай фразеологизмдерди семантикалык жактан төмөндөгүдөй бөлүштүрсө болот:

1. Адамдын мүнөз, сапат белгилерин билдирүүчү фразеологизмдер;
2. Адамдардын сыркы келбетин туюндуруучу фразеологизмдер;
3. Адамдардын ортосундагы мамилелерди билдирүүчү фразеологизмдер;
4. Сын-сыпатты билдирүүчү фразеологизмдер;
5. Мезгил, убакыт, өлчөмдү билдирүүчү фразеологизмдер.

Биз жогоруда айтып кеткендей, фразеологизмдер жөнөкөй сөздөргө караганда эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк касиетке ээ. Айрыкча, адам мүнөзүн чагылдыруучу фразеологизмдер айтайын деген ойду ары курч, ары таасирдүү, ары образдуу кылып көрсөтө алат.

Мындан сырткары, тилибизде: *Ат байгелүү болсун! Булбулдай үнүң өчпөсүн! Оозуңа жылан уялагыр!* сыяктуу каалоо-тилек, каргыш иретинде айтылган; *ат токур, кырк жылкы, бөдөнөнүн сүтү* сыяктуу аталыштарды билдирген; каада-салттардын негизинде келип чыккан *ит аяк кечирүү, уй мүйүз тартуу, ат жалына казан асуу, элик сүтүн берүү, төөсү ак тууду* ж.б. фразеологизмдер кездешет.

Көчмөн элдер илгертеден эле жан-жаныбарларды турмуш тиричилигинде кеңири пайдаланып, аларга сыйынуу, табынуу сыяктуу ишенимдерде болуп келген. Тотемди пир тутуу менен, белгилүү бир этностук топ өзүлөрүн ошол тотемдин тукумубуз дешет, ошол тотемдин аты аркылуу аташат. Мындай көрүнүш дүйнө элдери үчүн өтө мүнөздүү жана тотем мүнөзүндөгү этнонимдер тилдик факт катары көпчүлүк элдин тилинде кездешет. Ошону менен эле катары кыргыз этнонимдик атоолорунда кеңири кездешет. Маселен, *Бугу, Багыш, Аюу, Бөрү, Жолборс, Буура, Атан* ж.б. ушул сыяктуу уруу-урук аттарын тотем түшүнүгү менен байланыштырууга негиз бар [Мусаев, 1991: 159].

Жоокерчилик заманда ат баатырлардын согушка минген көлүгү болгону маалым. Ошондуктан ат көчмөн элдердин эпосунда, айрыкча, “Манаста” өтө маанилүү орунду ээлейт да, баатырдын белсемдүү жардамчысы, атүгүл, ат аны өлүмдөн куткарган эң жакын досу экенин да танууга бобойт. Эпикалык салтка ылайык, эпостогу ар бир оң жана терс каармандын өзүнө таандык аты, ал аттын өзүнө ылайык энчилүү аттары болот эмеспи. Айрыкча, мал жандуу кыргыз эли буга байланыштуу көптөгөн фразеологизмдерди жаратышкандыгын байкоого болот:

1. **Ат-жылкыга байланыштуу фразеологизмдер:** *ат тезегин кургатпоо; ат жалына казан асуу; ат жалын тартуу; атка жеңил тайга чак; ат жабуу болуу; атка мингенде эле көчүгү кыйшык эле; аттын кашкасындай; ат токур; ат үстүнөн; ат тери кайтпоо; ат салышуу; ат кара тил болгондо; ат соорусун салуу; ат майы; кыр жылкы; жылкы кыял, жылкыңа карап ышкыр; тай чабым; бээ саам ж. б;*

2. **Койго байланыштуу фразеологизмдер:** *кой үстүнө торгой жумурткалоо; кой маарек тартуу; кой терисин жамынган; көк ала койдой союу, кой оозунан чөп албаган ж. б.*

3. **Төөгө байланыштуу фразеологизмдер:** *төө бастыга алуу; төө көрдүңбү - жок, бээ көрдүңбү - жок, төө кыядан өткөн соң өх дегенин курусун; төөнүн куйругу жерге тийгенде; төөсү ак тууду; төө чечкендей болуу; жалын төө кылуу; жылаңач төөнү бучкакка чапкандай ж. б.*

4. **Уйга байланыштуу фразеологизмдер:** *уй түгүндөй; уйдун бөйрөгүндөй; уйга килем жапкандай; уй мүйүз тартуу, уйдун тилиндей ж. б.*

5. **Өгүзгө байланыштуу фразеологизмдер:** *өгүздөн кармашуу; өгүз өлбөсүн, араба сынбасын, өгүздөй күчүн чыгаруу ж.б.*

6. **Эшекке байланыштуу фразеологизмдер:** *эшек куртун кагуу; эшек такалоо; эшектин кулагынан түз; эшектин мээсин жеген ж. б.*

7. **Итке байланыштуу фразеологизмдер:** *иттин чүкөсүндөй, иттин кара капталынан, иттин арткы шыйрагындай, ийне жеген иттей, ит кылуу, ит жебеген бокту жешүү, ит өлүк кылуу, сокур ит бок жалагыча, иттин үнү угулган жер, үрүп чыгар ити жок, ит өлгөн жер, итке минип калуу ж. б.*

8. **Жырткыч жаныбарларга байланыштуу фразеологизмдер:** *карышкырга кой кайтартуу, бөрү тил, бөрү эткен, жоо жакадан алганда, жолборс жүрөк, түлкү тиштемей, ит талаган түлкүдөй болуу, түлкүсү түштө улуу ж. б.;*

9. **Майда жандыктарга байланыштуу фразеологизмдер:** *коён жүрөк, коёндун аягын жегендей, коёндун жатагына чейин; коёндой окшош; сүткө тойгон күчүктөй; кумурска бел; чычканга кебек алдырбаган; чычкан мурдун канатпоо; чычкан мурду жөргөлөгүс, чымын учса угула турган; кумурскадай кайноо; кумурсканын улутунганын билет; чымын конгондой да көрбөө; чымыны бар ж. б.;*

10. **Жыланга байланыштуу фразеологизмдер:** *жылан өлтүрөйүн десе, таиш алып бербеген; жылан сыйпалагандай; жылан чакпай, жылкы теппей; жыландын башын кылтыйтуу; жыландын куйругун басып алуу ж. б.*

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз эли көп кылымдар бою мал чарбачылыгы менен алектенип келгени жалпыбызга белгилүү. Бул элдердин тилинде үй айбандарына байланыштуу аталыштар да абдан көп. Анткени жаныбарлардын аталыштарына байланыштуу сөздөрдүн молдугу бул сөздөр аркылуу ошол элдин мал чарбачылыгы, жашоо-турмушу үчүн маанилүү экендигин тастыктайт. Кыргыз тилдеринде зоонимдер фразеологизмдерди да уюштуруп, ассоциациялык маанини туюндуруп турат.

Адабияттар:

1. Буслаев О. преподавании отечественного языка. –М., 1992.
2. Дүйшөналиева Т. Кыргыз тилиндеги мал чарбачылыгына байланыштуу элдик терминдер жана алардын сөздүк составды байытуудагы ролу жөнүндө. Китепте: Кыргыз терминологиясынын маселелери. -Фрунзе, 1968.
3. Словарь русского языка. -Москва, 1961.
4. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. -Каракол: БМУ, 2007.
5. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. - Фрунзе, 1980.
6. Мусаев С. Ж. Кыргыз этнонимдери. Китепте: Мусаев С. Ж. Кыргыз лексикасынын тарыхый очерктери. -Бишкек, 1991.
7. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. -Москва: Наука, 1965.